

NAFASI YA TAFSIRI KATIKA TAALUMA YA ONOMASTIKI: UHAKIKI WA MBINU ZAKE KATIKA TAFSIRI YA TOPONOMASTIKI

Benard Odoyo Okal

Ikisiri

Hivi sasa lugha ya Kiswahili inapewa hadhi sio tu kama lugha ya wanajamii wa Afrika Mashariki na Kati pekee bali ni miongoni mwa zile lugha kubwa za ulimwengu na ambazo hutumiwa katika shughuli mbalimbali za binadamu. Hata hivyo, utafiti zaidi unahitajika ili kukiboresha katika mawasiliano, uwanja wa leksikografia na hata masuala ya tafsiri na onomastiki. Lugha ya Kiswahili inafaa kuchangiwa kwa namna moja au nyingine katika masuala kadhaa ili iweze kusimama kama lugha inayokua sio katika sarufi peke yake bali pia katika uzalishaji wa taaluma nyingine zinazoweza kufunzwa kwa kutumia lugha ya Kiswahili. Taaluma mojawapo ni ile ya tafsiri na onomastiki ambazo sasa zimeanza kukwea milima na kuelekea kuhesabiwa kama taaluma muhimu kwa wanaisimu, na hasa wa Kiswahili. Hivyo basi, makala haya yanachunguza nafasi ya taaluma ya tafsiri na jinsi inavyochangia mafunzo na tafsiri katika taaluma ya onomastiki.

1.0 Utangulizi

Kila kiumbe na hali hupewa majina na binadamu ili kurahisisha mawasiliano na kusaidia katika utambuzi wa haraka wa kinachozungumziwa. Wanaisimu mbalimbali wanadokeza kuwa neno linalotumiwa kutaja kiumbe au hali aghalabu kujulikana kiisimu kama nomino. Hivyo basi, nomino ni neno linalotumiwa kutaja jina la mahali, mtu, kitu, hali au hata kitendo (TUKI, 2004).

Ilitalihi nomino inatokana na neno la Kilatini linalojulikana kama 'nomen' lenye maana ya neno la kutaja kitu (Habwe na Karanja, 2004). Nomino huwapa watu na vitu utambulisho na pia ni muhimu katika mawasiliano baina ya watu. Kimsingi nomino ni muhimu katika utambuzi wa kinachorejelewa au kuashiriwa. Kuna aina nyingi za nomino za lugha yoyote ile kama vile nomino za pekee, kawaida, mguso, dhahania, jamii, kitenzi jina na za vitu visivyoheesabika (Mgullu, 1999). Mgawanyo huu wa Mgullu ni wa moja kwa moja. Hata hivyo, nomino huweza kugawanywa kwa mujibu wa vigezo kama vile makundi makuu (jumuishi, mahususi, kikundi), makundi madogo (dhahania, mguso, zinazohesabika, zisizohesabika) na kwa kuzingatia vigezo vya kisarufi ambapo pana ngeli za maneno (Kihore, Massamba na Msanjila, 2009). Taaluma inayochunguza majina ya viumbe, hali na kitu chochote hufahamika kiisimu kama onomastiki (Crystal, 1987).

Licha ya kuwa kuna aina kadha za nomino, makala haya yanadhamiria kutalii nomino za pekee zinazohusiana na majina ya vitu, viumbe na mahali. Makala yameangazia dhana ya onomastiki kwa ujumla na aina zake, majina ya watu kwa

muhtasari na kuhakiki pia mbinu za tafsiri ambazo zimetumiwa katika tafsiri ya majina mbalimbali ya nchi (toponomastiki) ulimwenguni, kwa kurejelea kongoo katika TUKI (2004) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*, toleo la pili. Aidha, makala yameshughulikia mbinu mbalimbali za tafsiri na pia uhakiki wa mbinu za tafsiri zilizotumiwa katika tafsiri za majina ya nchi mbalimbali ulimwenguni. Makala haya pia yatakuwa mchango mkubwa katika mafunzo ya taaluma ya tafsiri inayopendekezwa kama somo linalojitegemea, katika mipango ya masomo ya vyuo vikuu mbalimbali.

Makala yametumia zaidi utafiti wa maktabani ili kujipatia data za upili, zinazofaa, za majina ya nchi mbalimbali ulimwenguni kwa kurejelea *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* toleo la pili. Hivyo basi, tumekusanya data za makala haya kwa kutumia sampuli dhamirifu ili kujipatia majina ya nchi yanayopatikana katika kamusi hii na hatimaye kuyachanganua. Makala haya ni muhimu kwa sababu yameshughulikia kwa kina aina mbalimbali za onomastiki na vipengele mbalimbali vya aina hizo ili kuwapa wasomaji na watafiti nafasi bora ya kufanya utafiti unaohusiana na taaluma hii ya onomastiki.

2.0 Dhana ya Onomastiki

Onomastiki ni sayansi maalumu inayochunguza au kutalii majina ya viumbe (Crystal, *keshatajwa*). Taaluma hii inajumuisha mbinu za kutambulisha majina ya watu na mahali. Majina ya watu huweza kurejelewa kama anthroponomastiki anthroponemia (anthroponomastics) inayofupishwa kama anthroponemia (anthroponymy). Kwa upnae mwingine, stadi za majina ya mahali hurejelewa kama toponomastiki (toponomastics) ambayo hufupishwa kama toponimia/toponemia (toponymy). Hivyo basi, taaluma ya onomastiki inagawika katika anthroponomastiki inayorejelea majina ya binadamu na pia kuna toponomastiki inayohusiana na majina ya mahali.

2.1 Anthroponomastiki/anthroponemia

Aina hii ya onomastiki hutumiwa kwa kurejelea majina ya binadamu. Kuwapa watu majina kunatofautina kutoka lugha moja hadi nyingine na pia kutoka utamaduni mmoja hadi mwingine. Kila mwanajamii anastahili kuwa na jina maalumu. Koigi (2008) anaeleza kuwa kwa mujibu wa Sitati (mwnaishi wa *Comprehensive Names Dictionary* majina huwa na dhima muhimu katika jamii kama vile kusaidia katika utambuzi wake kibinafsi na kirasmi, kijamii, kiutamaduni na hata kiuchumi. Jambo la muhimu ni kuwa kila jina huwa na maana maalumu iliyo na thamani yake.

Licha ya kuwa jamii mbalimbali huwa na majina yanayoonekana tofauti kimuundo, kinachodhihirika moja kwa moja ni kuwa jamii hizi mbalimbali huelekea kuwa na mielekeo inayofanana kwa namna mbalimbali ya kupata majina

haya. Mwelekeo ni kama vile wa kutazama nyakati za siku, majira, sura au sifa bainifu za mtoto. Kwa mfano jina *Jamila* humaanisha 'sura nzuri' au 'urembo' katika jamii ya Waswahili. Mwelekeo unaweza pia kuwa wa mfuatano wa kuzaliwa, mfuatano wa majina ya wakwe, matukio mbalimbali na kadhalika. Hivyo basi, majina kwa ujumla hutokana na utamaduni wa mazingira ya jamiilugha inayohusika (Msanjila, Kihore na Massamba, 2009).

Vilevile, majina ya watu huweza kutolewa kwa kurejelea mambo kama vile taaluma au kazi ya mtu, matukio, mahali panapojulikana na kupendeza au hata watu maarufu (Crystal *keshatajwa*; Mwololo, 2009). Tunaporejelea kazi ya mtu au taaluma yake tunaweza kupata jina lake. Kwa mfano, anayeelimisha mara nyingi hurejelewa kama *mwalimu* huku anayetoa mhadhara huitwa *mhadhiri*. Majina huweza kutolewa pia kutokana na matukio, mahali panapojulikana na kupendeza, majina ya watu wengine maarufu au kuchukua majina ya watu wenye uhusiano wa kifamilia, wanyama na kadhalika. Kwa mfano, wanaoitwa *Uhuru* wanaelekea kuzaliwa wakati wa kujinyakulia uhuru kutoka kwa wakoloni.

Aidha, kuna baadhi ya watoto wanaopewa majina kwa kurejelea majina ya watu maarufu ulimwenguni au hata marais kama vile Obama. Kwa mujibu wa Mwololo (2009), ripoti ya *Daily Metro* ya mwishoni mwa mwaka wa 2008 kuhusu watoto waliozaliwa nchini Kenya wakati wa mkesho wa uchaguzi wa rais wa Marekani na kuapishwa kwake, baadhi ya Wakenya walielekea kuwapa watoto wao waliozaliwa wakati huo jina la rais Obama au mmoja wa wana familia yake kama vile Michelle, Malia au Sasha. Ni jambo la dhahiri kwamba majina ya watu mashuhuri huelekea kuchukuliwa na watu wengi kuliko majina mengine.

Majina ya watu huelekea kutumia mikondo anuwai ya ubunifu na hali hiyo huweza kuzalisha dhana zifuatazo katika uchambuzi wa anthroponomastiki kama vile anthroponimu funge, anthroponimu siha, anthroponimu familia, anthroponimu thioforiki, anthroponimu lakabu, apotropaiki, matronimu, patronimu, teknonimu, paidinimu, aptronimu na animonimu (Crystal, 1987; Newmark, 1988; Hatch na Brown, 1995; Chebet, 2001; Mwololo, 2009).

2.1.1 Anthroponimu funge

Haya ni majina yanayofungamana na mazingira fulani maalumu. Kwa mfano, jina *Koyo* humaanisha 'mazingira ya baridi', *Oyamo* humaanisha 'wakati wa upepo mkali' na Akech ni yule aliyezaliwa katika wakati wa njaa, katika Dholuo. Kwa upnae wa Ki-Gikuyu jina *Waweru* humaanisha 'wa nyikani'. Halikadhalika jina *Wanjala* humaanisha aliyezaliwa wakati wa njaa, na *Nafula* 'aliyezaliwa wakati wa mvua nyingi' katika jamii ya Abaluhya.

2.1.2 Anthroponimu siha

Haya ni majina wapewayo watoto kama maombezi kwa Mola, kama vile *Bahati* na *Baraka*, ili kuonyesha kudura ya Mwenyezi Mungu kwa waja wake.

2.1.3 Anthroponimu Familia

Anthroponimu familia ni jina linalotumiwa na kila mtu katika familia moja mahususi. Baadhi ya jamii za ki-Afrika zina mazoea ya kila mwanafamilia kupewa jina moja la baba ili kujitambulisha na familia hiyo. Hata mwanamke anapoolewa, aghalabu hubadilisha jina lake kwa kuongeza jina la mumewe ili kujitambulisha na familia hiyo. Mathalani, ikiwa jina la kifamilia ni *Momanyi*, basi watoto wote wa kike au wa kiume huelekea kuchukua jina hili. Kwa hivyo, tunaweza kuwa na *John Momanyi*, *Rachel Momanyi*, *Abdi Momanyi* au hata *Vivian Momanyi*.

2.1.4 Anthroponimu Thioforiki

Mtindo huu hutambua majina ya watu kutokana na masuala ya kidini au kutokana na majina katika Biblia au hata Kurani kama vile *Yohana*, *Luka*, *Musa*, *Abrahamu*, *Rehema* au *Sarah*. Majina haya aghalabu hutolewa kutoka katika orodha ya majina ya dini mbalimbali na tunapochunguza majina ya watu wengi, majina haya huchukua nafasi ya kwanza katika mfuatano wa jina la mtu. Kwa hiyo, tunaweza kuwa na *Yohana Otieno* au hata *Sarah Nafula*.

2.1.5 Anthroponimu Lakabu

Anthroponimu lakabu ni majina wapewayo watu kutokana na sifa, hulka au mazoea ya matendo yako au hata pia mafanikio yao katika maisha. Majina kama hayo huweza kutegemea pia mazingira. Mathalani, tunaweza kupata majina ya anthroponimu lakabu kama vile *Chapombe* (anayependa sana kunywa pombe), *Hambiliki* (mtu asiyeshuriwa), *Kiguu* na *Njia* (apendaye sana kuzurura/kutembea) na *Mamantilie* (mama anayefanya biashara ya kuuza chakula kilichopikwa).

2.1.6 Apotropiki

Apotropiki (apropaic) ni majina wanayopewa watu ili wasidhurike kutokana na pepo wabaya dhidi ya binadamu. Aghalabu, majina haya hupewa watoto kama maombezi kwa Maulana ili wasidhurike kutokana na matendo ya mapepo hatari. Haya ni majina kama '*kill Sin*' (jina la Kipuritani linalotumiwa ili kushtua mapepo mabaya) (Crystal, 1987), *Baraka* jina la kumwomba au kumtakia baraka, *Elineema* (jina la kumwomba mtu neema ya Mungu).

2.1.7 Teknonimu

Teknonimu (technonymy) ni jina analoitwa mzazi kwa kutumia jina la mwanaye (Crystal, *keshatajwa*). Aina hii ya majina si maarufu sana katika baadhi ya jamii, hata hivyo, hujitokeza sana kule Arabuni na hata katika baadhi ya jamii nyingine za Kiafrika. Kule Arabuni, jina la mzazi aghalabu hurejelewa kwa kutumia jina la mwanambee/kifunguamimba. Mathalani, ikiwa katika familia jina la mwanambee ni Bakari, basi wanajamii watakuwa na mazoea ya kumwita mzazi wake kwa jina la *Baba Bakari* au *Mama Bakari* ili kuonyesha heshima fulani kwake.

2.1.8 Paidinimu

Paidinimu ni yale majina yanayoundwa kutokana na anthroponimu au majina ya wajukuu. Mathalani, ikiwa jina la mjukuu ni Bakari basi tutakuwa na majina kama vile *Babu Bakari* au hata *Nyanya Bakari*.

2.1.9 Animonimu

Animonimu ni majina ambayo asili yake ni majina ya wanyama ambayo hutumiwa kuwaita watu au vitu mbalimbali. Mathalani kule Marekani kuna majina kama *Little Bear* (taz. Crystal, 1987), *Buffalo* na hata *Beaver City* (Hatch na Brown, 1995). Katika jamii za Kiafrika kuna majina yanayotokana na majina ya wanyama. Kwa mfano, katika jamii ya Dholuo kuna majina ya watu yanayochukua majina ya wanyama kama vile: *Kwach* (chui), *Liech* (ndovu), *Simba* (simba) na hata *Omuga* (Kifaru).

2.1.10 Apronimu

Hii ni istilahi inayotumiwa kurejelea majina ya kazi ya mtu na vifaa vilivyoundwa. Kuna apronimu za kuonyesha majina ya kazi na pia iponimi (eponyms) yanayotaja majina ya falsafa au vifaa kutokana na majina ya walioviunda. Kuna iponimu zinazotolewa kutoka nomino za kipekee ambapo pana matumizi ya {-ist au -ism} katika lugha ya Kiingereza (Newmark, 1988). Aghalabu, kiambishi tamati {-ist} hutumiwa kuonyesha mtenda kama vile *Marxist* huku {-ism} hutumiwa kurejelea falsafa ya mtenda kama vile *Marxism*. Katika lugha ya Kiswahili kiambishi tamati {-ist} katika majina haya ya Kiingereza hutafsiriwa kwa kutumia kiambishi {Ki-} huku nafasi yake ikibadilika na kuwa kiambishi awali na hatimaye kuunda jina kama vile *Kimaksi*. Kwa upnae mwingine, kiambishi tamati {-ism} kinachoonekana katika lugha ya Kiingereza aghalabu hutafsiriwa katika Kiswahili kama kiambishi {U} na hatimaye kuunda majina kama vile *Umaksi*.

2.1.11 Matronimiki

Matronimu (metronymic) ni majina yanayoundwa kutokana na jina la mama au jina la nyanya kwa kujaribu kuongezea sehemu fulani mwanzoni au mwishoni.

Kama katika jamii ya wa-Gikuyu nchini Kenya kuna majina kama vile *Waweru wa Wambui* au hata *Samuel Wanjiru*. Majina haya huonyesha kuwa mhusika wa kiume amechukua jina la mama kama jina la kifamilia.

2.1.12 Patronimiki

Patronimiki (patronymic) ni majina yanayoundwa kutokana na anthroponimu au jina la baba au babu tofauti na majina ya kifamilia. Jamii mbalimbali ulimwenguni huelekea kutumia mitindo anuwai ili kuonyesha kuwa kuna jina la mtu fulani linaloweza kuonyesha moja kwa moja ubashiri wa jina la babake. Yaani, kutokana na jina la mtoto, mtu ambaye hata hamjui au hajawahi kumwona babake mtoto huyo anaweza kuwa na uwezo wa kugundua moja kwa moja jina la babake. Kuna mitindo mbalimbali inayotumiwa na jamii anuwai kuhusiana na majina ya kipatronimiki katika Urusi, Uingereza, Skoti, Ayalnai na hata Polnai (Crystal *keshatajwa*). Kwa mfano kule Urusi, jina la mtoto wa kiume lenye shina la *Ivan* hugeuka kuwa *Ivanovich* na akiwa mtoto wa kike basi ataitwa *Ivanovna*. Kutokana na mifano hii, inabainika kuwa hali ya kiume huonyeshwa kwa kutumia kiambishi tamati {-ovich} na wa kike huwa na kiambishi tamati {-ovna}. Katika lugha ya Kiswahili mtindo kama huo wa kuongezea kiambishi haufuatwi. Hata hivyo tunaweza kugundua jina la babake mtoto fulani kwa kutumia maneno maalumu kama vile *bin* na *binti*. Hivyo basi tunaweza kuwa na majina kama vile *Hemedi bin Robert*, *Siti binti Saad* au hata *Salome binti Kizito*.

Katika Kiingereza, tunaweza kugundua jina la baba ya mtu kutokana na kuongezewa kwa kiambishi tamati {-son}. Mathalani, pana majina kama vile 'Robertson' la kuonyesha kuwa anayerejelewa ni mtoto wa kiume wa Robert. Kule Skoti (Scotlna) yaonekana kuwa baadhi ya Waskoti hutumia kiambishi awali {Mac-/Mc-} pamoja na jina la mzazi ili kujiundia jina linalotakikana. Mathalani tunaweza kuwa na majina kama vile *Mac'Donald* au *Mc'Donald*. Mtindo kama huu huelekea kutumiwa hata na jamii mbalimbali barani Afrika hasa wale wenye asili ya Kiniloti; sio kwa kulingana na utamaduni wao, bali kwa kuiga mitindo ya wageni. Hivyo basi kuna majina kama *MacOnyango*, *MacOgembo*, *McOuma* au hata *McOkal* miongoni mwa jamii ya Dholuo.

Katika nchi ya Ayalnai, Waayalnai wana mazoea ya kuongeza kiambishi awali {O'-} pamoja na jina lingine. Hivyo basi, kuna majina kama vile *O'Conor* na kadhalika. Katika jamii ya Wapolnai, kule Polnai, kuna mazoea ya kuongeza kiambishi tamati {-ski} kwenye majina. Wenyeji wa Welsh wana uzoefu wa kuongeza kiambishi awali {Ap-} ili kujitambulisha.

2.1.13 Anthroponimu Jinsi

Licha ya kuwa na aina kadha za jinsi tunavyowapa wototo wetu majina kwa mujibu wa kazi, matukio, mahali maarufu, watu maarufu na hata wanyama, kuna

pia mtindo wa kurejelea majina hayo ili kutambulisha jinsi ya mtu husika. Hii inamaanisha kuwa kutokana na majina ya watu, tunaweza kugundua kama mtu anayetajwa ni wa kiume au wa kike kwa kutegemea asasi mbalimbali za jamii. Kuna kiambishi kinachotumiwa ama mwanzoni au mwishoni mwa jina. Mwololo (2009) anaeleza, kwa mfano, kuwa katika jamii ya Wakamba kuna *Mwendwa* ambaye ni mtoto wa kiume lenye maana ya kupendwa huku *Mwende* likitumiwa kwa mtoto wa kike kwa maana hiyohiyo. Kwa kurejelea majina hayo mawili tunaweza kugundua kuwa kuna mabadiliko mwishoni mwa jina ili kuonyesha jinsi. Katika *Mwendwa* kuna kiambishi tamati {-wa} huku katika *Mwende* kuna kiambishi tamati {-e}.

Kwa upnae mwingine, jamii ya Dholuo aghalabu huonyesha tofauti za kijinsi katika majina kwa kutumia kiambishi awali {O-} kinachotumiwa kurejea mtoto wa kiume au {A-} kurejelea mtoto wa kike. Mathalani kuna *Ochieng'* ambaye ni mtoto wa kiume aliyezaliwa mchana jua likiwaka, huku mtoto wa kike aliyezaliwa wakati kama huo huitwa *Achieng'*. Ikiwa ni wakati wa jioni basi mtoto wa kiume ataitwa *Odhiambo* au *Adhiambo* akiwa ni wa kike. Licha ya kuwa na mitindo ya kuonyesha jinsi ya mtoto katika jina lake, katika jamii ya Dholuo wakati mwingine unaweza kukuta pia mvulana akipewa jina la kike na hali hubadilika hasa tunapoangazia mtoto msichana akipewa jina la kiume kutegemea matakwa ya familia yenyewe kama itikadi yao.

Baada ya kuangazia suala la anthroponomastiki, kuna pia aina nyingine ya onomastiki inayoitwa toponomastiki ambayo kwa hakika ndiyo dhamira ya makala haya. Aina hii ya onomastiki inachunguzwa katika sehemu hii inayofuatia.

2.1.14 Toponomastiki/Toponimia

Hii ni aina ya onomastiki inayochunguza majina mbalimbali yanayorejelea mahali au maeneo. Aghalabu binadamu huweza kupata jina la mazingira yake, taasisi, nchi, nyumba na mahali popote kijiografia. Majina ya mahali huwa na etimolojia au uasili wake kutokana na salua ya jamii husika, imani na hata thamani. Mara nyingi majina ya mahali ya kijiografia huweza kutumiwa kutokana na mambo kama vile sehemu atokako mtu/watu tu maarufu, wagunduzi au wasafiri, ufalme au ukoo, umuhimu wa kidini, maeneo maalumu, matukio ya maeneo, miji maarufu na pia sura au majina kitoponimu. Kwa mujibu wa Crystal, majina yanayohusu mambo hayo huchukua sura tofautitofauti. Majina ya watu maarufu kama vile wanasiasa au marais, wasafiri huweza kutumiwa kama majina maalumu ya mahali fulani pa kijiografia. Kuna majina kama vile *Delaware*, *Baltimore* na hata *Washington*. Majina ya wagunduzi au wasafiri mbalimbali waliogundua au kufikia eneo fulani pia hujitokeza tunapotalii suala la toponimia kama vile *America*, *Cookstown*, *Columbus* na hata *Flinders*. Majina kutokana na ukoo,

familia, hadhi na hata falme yanaweza kuonekana katika majina ya mahali kama vile *Queenslna, Victoria Falls, New York, Marylna, Kingston* na *Jamaica*.

Kuna vilevile majina ya mahali yanayoonyesha umuhimu wa kidini, kimiungu na kitakatifu kama vile *Providence, Godshill* na *Axminster*. Maeneo maalumu yanayohusiana na ngome/husuni/boma huweza pia kutumika. Kwa mfano, *Don Caster* na *Fort Jesus*. Majina mengine ya maeneo huitwa jinsi yalivyo kwa sababu ya matukio yaliyotendeka hapo awali kama vile *Waterloo* na *Manhattan* (pahali pa ulevi wa kupindukia). Miji maarufu hupewa majina ili kuonyesha umaarufu wake kama vile *Paris, Memphis* na hata *London*. Katika jamii ya Dholuo wa Kenya kuna jina la jiji la *Kisumu* kutokana na neno 'sumo' lenye maana ya hali ya kusaidiana na kuchangiana chakula wakati wa njaa.

Mahali pengine hupewa majina kwa kuzingatia sura au topografia yake ambayo inaweza kuwa ya mlima, mabonde, mito, chemchemi na kadhalika. Haya ni majina kama vile *Dover* (mahali pa maji), *Staines* (mahali pa mawe) na *Honolulu* (mahali salama/bnaari salama). Barani Afrika, tuna maeneo kama vile *Dar es Salaam* (bnaari ya salama) kule Tanzania na *Bonde la Ufa* kule Kenya.

Kila nchi ulimwenguni ina etimolojia yake inayohusiana au kuashiria baadhi ya masuala tuliyoeleza hapo awali. Kimsingi, inadhihirika kuwa majina ya nchi huenda yakibadilika kama tunavyoona katika atlas au ramani za nchi mbalimbali ulimwenguni. Ama kuhusu etimolojia ya majina ya nchi mbalimbali ulimwenguni, Crystal anaangazia majina ya nchi kama vile: *Ajentina* (Argentina) yenye maana ya Jamhuri ya fedha (The Silver Republic); *Kanari* (Canaries) yenye maana ya mbwa (Dogs); *Chile* (Chile) yenye maana ya ukingo wa ardhi (End of the Ina); *Saiprasi/Kuprosi* yenye maana ya sehemu ya shaba nyekundu (Copper belt); *Uhabeshi* (Ethiopia) yenye maana ya uso unaochomeka (Burning face), *Jamaika* (Jamaica) yenye maana ya penye maji tele (Well watered), *Japani* (Japan) yenye maana ya mzizi wa jua (Sun root) na *Meksiko* (Mexico) yenye maana ya miungu ya vita (war gods). *Pakistani* (Pakistan) ni jina lililoundwa kutokana na akronimu za **P** (unjab) + **A** (fghan) + **K** (ashmir) + **S** (indh) + (Baluchis) **tan**. Crystal anaendelea kueleza kuwa majina ya nchi au mahali hupata yakabadilika na wakati mwingine yakafupishwa. Kuna majina yaliyokuwa marefu na hatimaye kufupishwa kama vile *Los Angeles* ni kifupisho kutokana na '*El Pueblo de Nuestra Senora la Reina de los Angeles de Porciuncula*' (uk. 115).

Ni jambo lililo gumu kwa wafasiri katika juhudi zao za kufasiri majina ya watu na hata ya toponimu ya maeneo na nchi. Swali linaloweza kusumbua bongo za wataalamu ni: kuna uwezekano wa kufasiri majina ya maeneo na nchi mbalimbali? Jibu ni kwamba majina ya nchi mbalimbali huweza kabisa kutafasiriwa kutoka lugha moja hadi nyingine. Hivyo basi, ili kujibu swali hili

kikamilifu, hatuna budi kuangazia kwanza dhana ya tafsiri na mbinu zake zinazoonekana katika tafsiri ya majina ya nchi anuwai.

3.0 Dhana na mbinu za tafsiri

Majina ya nchi, mahali au hata binadamu huweza kufasiriwa ili kukidhi haja ya watuamijaji wa lugha inayohusika. Hata hivyo, tafsiri inapofanywa shuruti mfasiri awe amejihami na mbinu kadha za tafsiri na hatimaye kuchuja zile mbinu zinazofaa kutumiwa ili kufasiri majina kutoka lugha moja hadi nyingine.

Tafsiri ni mbinu ya uhamishaji wa ujumbe kutoka lugha moja hadi nyingine (Bright, 1991) na aghalabu husaidia katika urahisishaji wa mawasiliano na uelewano baina ya watu (Crystal *keshatajwa*). Uhamishaji unapofanywa kutoka lugha moja hadi nyingine aghalabu nadharia mbili muhimu hurejelewa. Nadharia hizo ni: nadharia ya ulinganifu/usawazisho (au nadharia ya kiisimu) inayoshughulikia ulinganifu wa ujumbe kwa kuzingatia vipashio vya kiisimu; na nadharia ya pili ni nadharia ya uamilifu, inayozingatia au kufasiri ujumbe kwa kulenga nia mahususi ya mawasiliano (Newmark, 1988). Katika nadharia hii ya uamilifu, mfasiri hulazimika kutoa ujumbe wake pasipo kujifunga na kanuni za kisarufi. Kwa ujumla, kuna mbinu mbalimbali za tafsiri kama vile tafsiri ya neno kwa neno, tafsiri sisisi, ya kiujumisia, ya kiethnografia na hata tafsiri tohozi (Crystal *keshatajwa*; Newmark, 1982, 1988; Hatch na Brown, 1995; Kiango, 1995; Mukuthuria, 2007; Oduori, 2008).

Katika tafsiri ya neno kwa neno, mfasiri anapaswa kutafsiri kutoka lugha moja hadi nyingine kwa kutoa kisawe chake mwafaka kwa mfano, neno "chakula" tafsiri yake ni *food* katika lugha ya Kiingereza. Tafsiri sisisi ni mbinu inayochunguza miundo ya kiisimu ya lugha asilia na pia ya lugha lengwa ya matini na hatimaye kuhamisha maana ipasavyo. Hii ni kwa sababu, lugha nyingi huwa na miundo tofauti ya mpangilio wa maneno yake. Mathalani, kirai 'chakula hiki' hutafsiriwa kama *this food*. Jambo la kuzingatia hapa ni kwamba kionyeshi 'hiki' katika Kiswahili huja baada ya nomino, lakini tunapotafsiri katika lugha ya Kiingereza kinakuja kabla ya nomino.

Wakati mwingine tunaweza kurejelea tafsiri ya kiujumisia ili kutafsiri makala ya kisani kama vile riwaya, tamthilia, hadithi fupi, makala maalumu na kadhalika. Umuhimu wake ni kutuletea mhemko au hisia za kazi fulani na pia kutobadilisha mtindo, dhamira, maudhui na matumizi ya lugha ya makala asilia. Tafsiri ya kiethnografia aghalabu hulenga masuala ya kitamaduni ya jamii na lugha yao kwa kuzingatia muktadha na utamaduni.

Kuna pia tafsiri aminifu ya kutafsiri makala kutoka lugha moja hadi nyingine bila ukiushi na hivyo basi hudhihirisha mlingano wa makala asilia na tafsiri katika isimu, maudhui, kiurejelezi na pia mawasiliano. Aina nyingine ya tafsiri ambayo hutumiwa sana na wafasiri katika masuala kadha ambayo huenda

hayapatikani katika lugha lengwa ni ile inayoitwa tafsiri tohozi. Tafsiri tohozi ina maana ya mtindo wa kuchukua msamiati wa lugha asilia na kuutafsiri au kuunukuu kwa kufuata kaida za kifonolojia na kimofolojia za lugha lengwa.

Kufasiri majina ya watu au hata mahali hujitokeza katika makala kadhaa; hata hivyo huwa na changamoto zake kwa sababu mfasiri anatakiwa ahakikishe kwamba ujumbe wake umewafikia walengwa wake. Hivyo basi, ni kazi ngumu kufasiri majina ya watu na hata maeneo mbalimbali. Kufasiri majina ya watu huonekana katika kazi za kiufundi za fasihi, vitabu vya dini na hata vitabu vya leksikografia. Matalani, katika Nyerere (1969), kuna majina ya wahusika ambayo yametafsiriwa katika lugha ya Kiswahili kama vile *Duke of Venice* (Mtawala wa Venisi), *Prince of Morocco* (Mwana wa Mfalme wa Moroko), *Prince of Arragon* (Mwana wa Mfalme wa Arragoni), *Lorenzo* (Lorenzo), *Shylock* (Shailoki), *Tubal* (Tubali), *Launcelot Gobbo* (Launseloti Gobbo), *Old Gobbo* (Mzee Gobbo), *Leornado* (Leonado), *Balthazar* (Baltazari), *Stephano* (Stephano), *Portia* (Poshia) na *Jessica* (Jesika).

Katika makala ya kidini kama vile Biblia majina hutafsiriwa kutoka lugha moja hadi nyingine kama vile kutoka Kiingereza, Kiswahili au Dholuo. Tazama mifano ya baadhi ya vitabu tulivyoteua kutoka Biblia hasa Agano la Kale kwa mujibu wa *International Bible Society* (1984) ya Kiingereza, *Bible Society of Kenya* (1997: v) ya Kiswahili na *United Bible Societies* (1976: 5) ya Dholuo:

Kiingereza	Kiswahili	Dholuo
Genesis	Mwanzo	Chakruok
Exodus	Kutoka	Wuok
Leviticus	Mambo ya Walawi	Tim jo-Lawi
Numbers	Hesabu	Kwan
Deuteronomy	Kumbukumbu za Torati	Rapar mar Chik
Job	Ayubu	Ayub
Psalms	Zaburi	Zaburi
Proverbs	Mithali	Ngeche
Ecclesiastes	Mhubiri	Eklesiastes
Lamentations	Maombolezo	Ywagruok

Kutokana na mifano hii miwili kutoka tamthilia ya *Mabepari wa Venisi* na pia Biblia ya Wakristo, kunabainika bayana kuwa mbinu ya tafsiri tohozi na tafisiri ya neno kwa neno ni muhimu mno katika tafsiri ya onomastiki. Mbinu hizo mbili zimetumika vilevile katika tafsiri ya majina ya nchi mbalimbali katika lugha ya Kiswahili kama tutakavyoona katika sehemu inayofuata.

3.1 Uhakiki wa mbinu za tafsiri katika tafsiri za nchi mbalimbali

Nchi mbalimbali ulimwenguni zinaweza kutafsiriwa kutoka lugha moja hadi nyingine kwa kutumia mbinu mbalimbali za tafsiri. Hata hivyo makala haya

yanalenga kutazama mbinu zilizotumiwa na wanaleksikografia katika kiambatisho cha TUKI (2004) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* toleo la pili. Ingawa kuna mbinu kadhaa za tafsiri, mbinu zote haziwezi kutumiwa katika makala moja na pia katika tafsiri ya majina ya nchi mbalimbali kutoka lugha ya Kiingereza hadi Kiswahili. Baadhi ya mbinu zilizotumiwa na wanaleksikografia katika tafsiri ya nchi mbalimbali kwa mujibu wa *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* kutoka Kiingereza hadi Kiswahili ni kama vile tafsiri tohozi, tafsiri sisisi na tafsiri ya neno kwa neno.

3.1.1 Tafsiri tohozi

Lugha yoyote inapotagusana na nyingine basi aghalabu utohozi wa maneno hutokea ili kukidhi haja ya mawasiliano. Utohozi ni suala la kiisimujamii na humaanisha kunaika neno kwa kufuata kanuni za kifonolojia na kimofolojia ya lugha lengwa. Kwa mujibu wa makala haya, tafsiri tohozi imetumika katika tafsiri ya majina ya nchi mbalimbali ulimwenguni kutoka lugha ya Kiingereza hadi Kiswahili. Mifano ya tafsiri ya namna hiyo ni kama ile ya nchi za Ki-Afrika: Algeria (Aljeria), Benin (Benini), Burkinafaso (Bukinafaso), Cameroon (Kameruni), Cape Verde (Kepuvede), Chad (Chadi), Comoros (Komoro), Cote d'Ivoire (Kodivaa), Djibouti (Jibuti), Eritrea (Eritrea), Gabon (Gaboni), Guinea (Gine), Guinea Bissau (Ginebisau), Lesotho (Lesoto), Madagascar (Madagaska), Mauritania (Moritania), Mauritius (Morisi), Morocco (Moroko), Mozambique (Mozambiki/Msumbiji), Niger (Nijeri), Nigeria (Nijeria), Sao Tome na Principe (Saotome na Prinsipe), Senegal (Senegali), Siera Leone (Sieraleone), Sudan (Sudani) na Swazilna (Uswazi).

Katika Bara la Amerika, nchi mbalimbali zimetafsiriwa kwa kutumia mbinu ya utohozi kama vile: Argentina (Ajentina), Bahamas (Bahama), Barbados (Babadosi), Brazil (Brazili), Canada (Kanada), Colombia (Kolombia), Costa Rica (Kostarika), Cuba (Kuba), Dominica (Dominika), Ecuador (Ekwedo), El Salvador (Elsalvado), Georgia (Jojia), Greenlnd (Grinlnai), Guatemala (Gwatamala), Honduras (Hondurasi), Ikwado (Ekwado), Jamaica (Jamaika), Mexico (Meksiko), Nicaragua (Nikaragwa), Paraguay (Paragwai), Peru (Peruu), Saint Lucia (Santalusia), Saint Vincent na the Grenadines (Santavisenti na Grenadine), Suriname (Surinamu), Trinidad na Tobago (Trinidad na Tobago) na Uruguay (Urugwai).

Katika Bara la Asia, nchi zifuatazo zimetafsiriwa kwa kutumia tafsiri tohozi kama vile: Afghanistan (Afuganistani), Azerbaijan (Azabajani), Bahrain (Bahareni), Bangladesh (Bangladeshi), Bhutan (Butani), China (China/Uchina), India (Hindi/India), Iran (Irani), Iraq (Iraki), Japan (Japani), Jordan (Jordani/Yordani), Kampuchea/Cambodia (Kampuchia/Kambodia), Kazakhstan (Kazakistani), Kirgyzstan (Kirigizitani), Kuwait (Kuwaiti), Lebanon (Lebanoni),

Malaysia (Malesia), Maldives (Maldova), Myanmar/Burma (Myanama/Bama), Nepal (Nepali), Oman (Omani), Pakistan (Pakistani), Palestine (Palestina), Philippines (Filipino), Qatar (Katari), Singapore (Singapoo/Singapura), Shrilanka (Sirilanka), Syria (Siria), Taiwan (Taiwani), Tajikistan (Tajikistani), Thailna (Tailnai), Turkey (Uturuki), Turkmenistan (Turukimenistani), Uzbekistan (Uzibekistani) na Vietnam (Vietinamu).

Bara la Australesia lililo na nchi chache ulimwenguni pia lina nchi ambayo imetafsiriwa kwa kutumia mbinu ya tafsiri tohozi kama vile New Zealand (Nyuzilendi). Barani Ulaya mna nchi kama vile: Naorra (Naora), Belarus (Belarusi), Belgium (Ubelgiji), Bosnia na Herzegovina (Bosnia na Hazegovina), Britain (Briteni), Croatia (Korasia), Cyprus (Saiprasi/Kuprasi), Denmark (Denmaki), Finlna (Ufini), France (Ufaransa), Germany (Ujerumani), Gibraltar (Jibralta), Greece (Ugiriki), Hollna/Netherlnas (Uholanzi), Hungary (Hungaria), Icelna (Isilnai/Aisilnai), Irelna (Irelendi/Ayalendi), Italy (Italia), Latvia (Lativia), Liechtenstein (Lishenteni), Lithuania (Litwania), Luxembourg (Lasembagi), Macedonia (Masedonia), Norway (Norwe), Polna (Polnai), Spain (Hispania), Sweden (Uswidi/Swideni), Switzerlna (Uswizi), Ukraine (Ukraini) na Vatican City (Vatikani).

3.1.2 Tafsiri sisisi

Tafsiri ya nchi nyingine zimefanywa kwa kutoholewa moja kwa moja kutoka lugha ya Kiingereza hadi Kiswahili kulingana na kanuni za kimofolojia na kifonolojia katika lugha iliyolengwa. Aidha, wanaleksikografia hawa wametumia mbinu nyingine inayochanganya utohozi na tafsiri sisisi. Tafsiri sisisi inamaanisha uchunguzi wa miundo ya maneno kiisimu kisha kuhamisha maana kwa kufuata kanuni za lugha lengwa. Tafsiri sisisi inahusisha ile hali ya kutafsiri kila neno kwa kufuata mpangilio wa lugha asilia kisha kuyapanga upya kulingana na kanuni za lugha lengwa. Majina ya nchi mbalimbali yametafsiriwa kwa kuchanganya utohozi na tafsiri sisisi. Barani Afrika, kuna mifano kama vile: Central African Republic (Jamhuri ya Afrika ya Kati), Democratic Republic of Congo (Jamhuri ya Kidemokrasia ya Kongo), Congo Republic (Jamhuri ya Kongo), Equatorial Guinea (Ginekweta), South Africa (Afrika Kusini) na Western Sahara (Sahara Magharibi).

Kule Marekani kuna nchi ambazo zimetafsiriwa kwa kutumia tafsiri sisisi kama vile: Caribbean Islans (Visiwa vya Karibiani) na Dominican Republic (Jamhuri ya Dominika). Katika Bara la Asia majina yafuatayo ya nchi mbalimbali yametafsiriwa kwa kuchanganya tafsiri tohozi na tafsiri sisisi kama vile: People Republic of North Korea (Jamhuri ya Kidemokrasia ya watu wa Korea Kaskazini); Republic of South Korea (Jamhuri ya Korea ya Kusini). Laos People's Democratic Republic of Laos (Jamhuri ya Kidemokrasi ya watu Laos),

Saudia Arabia (Saudia), United Arab Emirates (Falme za Kiarabu) na Arab Republic of Yemen (Jamhuri ya Kiarabu ya Yemen).

Kule Australesia nchi zifuatazo zimetafsiriwa kwa kutumia utohozi na tafsiri sisisi kama vile: Palau Islnas (Visiwa Palau), Papua New Guinea (Papua) na Solomon Islnas (Visiwani vya Solomoni). Bara la Ulaya lina nchi kama vile Czech Republic - (Jamhuri ya Cheki) na Federation of Russia (Shirikisho la Urusi).

3.1.3 Tafsiri ya neno kwa neno

Tafsiri ya aina hii inapofanywa neno kutoka lugha asilia huweza kupewa kisawe chake mwafaka moja kwa moja katika lugha lengwa. Katika Bara la Afrika, majina ya nchi mbalimbali yametafsiriwa kwa kutumia mbinu hii huku maneno yanayotumiwa kama tafsiri hayana uhusiano moja kwa moja na neno asilia kama vile: Egypt (Misri), Ethiopia (Uhabeshi), Seychelles (Ushelisheli) na Madagascar (Bukini). Katika Bara la Amerika, kuna nchi kama vile: United States of America (Amerika/Marekani). Kule Ulaya kuna Portugal (Ureno) na United Kingdom (Uingereza).

3.1.4 Kuzingatia Mofolojia na Fonolojia ya Lugha Lengwa

Inadhihirika bayana kuwa tafsiri tohozi inapotumiwa katika shughuli za kutafsiri makala basi masuala kama yafuatayo ya mofolojia na fonolojia ya lugha chanzo na lugha lengwa huzingatiwa. Kwa mujibu wa makala haya kuna:

- (a) Sauti /g/ kutoka katika baadhi ya majina ya nchi kwenda Kiswahili inanukuliwa kama /j/. Hii inajitokea katika majina kama: Algeria (Aljeria), Niger (Nijeri), Nigeria (Nijeria), Argentina (Ajentina), Georgia (Jojia) na Gibraltar (Jibrolta).
- (b) Sauti /c/ inapofuatwa na vokali katika maneno aghalabu husikika kama sauti /k/. Hali hiyo inaonekana tunapotafsiri lugha kama: Cameroon (Kameruni), Cape Verde (Kepuvede), Cote D'Ivoire (Kodivaa), Comoros (Komoro), Canada (Kanada), Columbia (Kolombia), Costa Rica (Kostarika) na Cambodia (Kambodia).
- (c) Sauti /q/ haimo katika konsonanti za lugha ya Kiswahili. Kwa hivyo mara nyingi sauti hii hutoholewa kwa kuhamishwa katika Kiswahili kama sauti /k/ na hatimaye kuchangia katika tafsiri ya majina ya nchi kama vile Iraq (Iraki), Qatar (Katari), Equatorial Guinea (Ginekweta) na Mozambique (Mozambiki).
- (d) Tafsiri tohozi inapotumiwa aghalabu suala la uchunguzi wa silabi halina budi kuzingatiwa. Lugha mbalimbali zina namna tofauti za kushughulikia silabi zake. Silabi za Kiswahili zinaweza kuchukua

miundo ya irabu pekee, konsonanti pekee, konsonanti na irabu na pia konsonanti konsonanti irabu. Hata hivyo kuna aina mbili kuu za silabi za lugha nyingi ulimwenguni kama vile irabu funge inayoishia kwa konsonanti na pia silabi wazi au huru inayoishia kwa irabu. Kwa kuwa kimuundo, lugha ya Kiingereza ni lugha ambishi mchanganyo ambapo maneno yake huambishwa hadi inakuwa vigumu kujua mipaka ya viambishi vyake na lugha ya Kiswahili ni lugha ambishibainishi ambayo maneno yake huonyesha moja kwa moja mipaka ya viambishi vyake pamoja na silabi zake (Mgullu, 1999), suala la silabi na michakato yake huelekea kutofautiana.

Baadhi ya maneno ya nchi zilizoshughulikiwa huishia kwa konsonanti kwa hivyo yanapotafsiriwa basi suala la silabi za Kiswahili hufaa kutiliwa maanani huku irabu zikilazimishwa kuongezwa mwishoni mwa kila neno linalotoholewa. Mtindo huo huonekana katika takriban majina yote yanayoishia kwa konsonanti. Mathalani: Barani Afrika kuna Benin (Benini), Cameroon (Kameruni), Chad (Chadi), Gabon (Gaboni), Niger (Nigeri), Senegal (Senegali) na Sudan (Sudani). Katika Bara la Amerika mna Barbados (Babadosi), Brazil (Brazili) na Greenlana (Grinilnai). Katika Bara Asia mna Afghanistan (Afganistani), Bahrain (Bahareni), Bhutan (Butani), Iran (Irani), Japan (Japani) na Jordan (Jordani).

- (e) Tafsiri tohozi hudhihirisha pia mabadiliko ya kimofofonemiki yanayotokea hasa katika uundaji wa maneno ya lugha kwa sababu ya michakato ya kifonolojia ya ukaakaishaji na usilimishaji. Mabadiliko ya kimofofonemiki hutokea kwamba sauti u+a zikifuatana basi huzalisha kiyeyusho /w/. Hii inamaanisha kuwa iwapo irabu [u] itafuatiwa moja kwa moja na sauti /a/ baada ya mpaka wa mofimu basi mabadiliko hutokea na kuzalisha sauti [w]. Itachunguza hali hiyo katika majina yafuatayo ya nchi mbalimbali: Ecuador (Ikwedo), Guatemala (Gwatamala), Nicaragua (Nikaragwa), Paraguay (Paragwai), Uruguay (Urugwai) na Equatorial Guinea (Ginekweta).
- (f) Tafsiri tohozi inapotumika basi hutokea pia mwambatanisho wa maneno. Maneno ya lugha asilia hutoholewa kwanza na baadaye kuambatanishwa ili kuunda neno moja. Mifano ni: Cape Verde (Kepuvede), Cote d'Ivoire (Kodivaa), Equatorial Guinea (Ginekweta), Guine Bissau (Ginebisau), na Sao Tome na Principe (Saotome na Prinsipe). Majina mengine ni kama vile El Salvador (Elsalvado), Saint Vincent na The Grenadines (Santavisenti na Grenadine) na New Zealand (Nyuzilnai).

- (g) Kuna pia udondoshaji wa maneno au majina tunapotafsiri majina ya nchi kama vile Papua New Guinea (Papua) na Saudia Arabia (Saudia).

4.0 Hitimisho

Katika makala haya tumejadili tafsiri mbalimbali za majina ya nchi kwa kutumia mbinu za utohozi, tafsiri sisisi na tafsiri ya neno kwa neno. Tumeona kwamba mbinu hizi zimepewa kipaumbele na wanaleksikografia wa *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Masuala muhimu ya fonolojia na mofolojia yanayozingatiwa tunapotafsiri kwa kurejelea mbinu hizi pia yamejadiliwa ipasavyo. Kwa ujumla, makala haya yameshughulikia suala la nomino na aina zake na pia taaluma ya onomastiki inayochunguza majina ya watu, vitu na hata mahali. Aidha, tumeshughulikia aina mbalimbali za onomastiki na mitindo kadhaa. Mwishoni, makala yamepitia mbinu za tafsiri zilizotumiwa ili kufanikisha tafsiri za majina ya nchi mbalimbali za ulimwengu kwa kutumia lugha ya Kiswahili.

MAREJELEO

- Bible Society of Kenya (1997). *Biblia*. Nairobi: Bible Society of Kenya.
- Bright, W. (1991). *International Encyclopedia of Linguistics*. London: Oxford University Press.
- Chebet, C. S. (2001). *Anthroponimu Asilia za Kinnai kwa Mtazamo wa Kisemantiki*. Tasnifu ya Umahiri Chuo Kikuu cha Moi, Idara ya Kiswahili na Lugha nyingine za Kiafrika.
- Crystal, D. (1987). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Habwe, J. na Karanja, P. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- Hatch, E. na Brown, C. (1995). *Vocabulary, Semantics na Language Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- International Bible Society (1984). *The Holy Bible. New International Version*. New Jersey: East Brunswick.
- Kiango, J. G. (1995). Uundaji wa Msamiati Mpya katika Kiswahili. Katika: K. K. Kahigi (mh.) *Kioo cha Lugha*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, uk. 46-54.
- Kihore, Y. M., Massamba, D. P. B., na Msanjila, Y. P. (2009). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu (SAMAKISA) Sekondari na Vyuo*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- Koigi, J. (2008, Machi 1) Literary Scene: What is in a name? Katika: *Daily Nation*. Nairobi: Nation Media Group, uk. 37.
- Mgullu, S. R. (1999). *Mtala wa Isimu*. Nairobi: Longhorn.
- Msanjila, Y. P., Kihore, Y. M., na Massamba, D. P. B. (2009). *Isimujamii Sekondari na Vyuo*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- Mukuthuria, M. (2007). Mchango wa Tafsiri katika Tanzu za Kitaaluma za Kiswahili. Katika: K. Njogu (mh.) *Kiswahili na Elimu Nchini Kenya*. Nairobi: Twaweza Communications na CHAKITA, uk.119-134.
- Mwololo, M. (2009 Januari 28) Living Magazine: What do you call your child? Katika: *Daily Nation*. Nairobi: Nation Media Group, uk.6-7.
- Newmark, P. (1982). *Approaches to Translation*. New York: Prentice Hall International.
- _____. (1988). *A Textbook of Translation*. New York. Prentice Hall International.
- Nyerere, J. K. (1969). *Mabepari wa Venisi*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Oduori, W. R. (2008). Uchunguzi wa Nadharia za Tafsiri. Mwelekeo wa Usemezano. Katika: N. O. Ogechi, N. L. Shitemi na K. I. Simala (wh.) *Nadharia katika Taaluma ya Kiswahili na Lugha za Kiafrika Moi*: Moi University Press, uk. 333-41.
- TUKI (2004). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu. Toleo la Pili*. Dar es Salaam: TUKI.
- United Bible Societies (1976). *Muma Maler*. Nairobi: The Bible Society of Kenya.